

DR. BIHARI JÓZSEF tanszékvezető főiskolai tanár:

HOGYAN TANÍTSUK GORKIJ „ÉNEK A SÓLYOMRÓL”
[ПЕЧЯ О СОКОЛЕ]
CÍMŰ KÖLTEMÉNYÉT?

Az alábbi sorok azt akarják bemutatni, hogyan tehetjük főiskolánkon eleve-
nebbé, színesebbé óránkat a pedagógiai koncentráció (jelen esetben: orosz és
magyar irodalom) fontos elvének alkalmazásával, és hogyan aknázhathja ki a helyes
elemzés egy költői mű eszmei mondanivalóját.

I.

Az „Ének a sólyomról” Gorkij korai művei közé tartozik és meg-
jelenése (1895) az oroszországi munkásmozgalom fellendülésének ide-
jére esik. Megértéséhez főleg három szempontnak a tisztázását tartjuk
szükségnek:

- a) A kor milyen elemei járultak hozzá a költemény megszüle-
téséhez?
- b) Mi indokolja a költemény keretes szerkezetét?
- c) Mi a mű eszmei mondanivalója?

A költemény háttérében olyan korszak áll, amely az orosz tör-
ténelem egyik legborúsabb kora. A 80-as, 90-es évekre kell gondolnunk.
A politikai reakció megerősödésének a kora ez, amikor a forradalmi
narodnyik-mozgalmat teljesen szétzúzzák. II. Sándort bomba öli meg,
utána III. Sándor lép a trónra, egy durva, műveletlen uralkodó, aki
még helyesírást sem tudott. Ez a félművelt, félig részeges cár csirájában
lojtott el minden szabad megmozdulást az országban és ezért személye
a zsarnokság komor szimbóluma lett. Csehovnál már láttuk, hogy
milyenné formálta az a kor az emberek lelkét, de most továbbmenve,
rá kell mutatnunk a sötét reakció más következményeire is, mely abból
állott, hogy növekedett az ellenállás, élesztődött a forradalmi tűz. Minél
erősebb volt az elnyomás, annál jobban érlelődött az orosz forradalmi
gondolat. Óriási lendülettel indult meg a forradalmi szervezkedés,
a forradalmi felszabadító mozgalom harmadik korszakába lépett, és
Gorkij korai írói pályája pontosan tükrözi ezt a korszakot. Amit a mun-
kásosztály és pártja csinált a politikában, azt juttatta kifejezésre

Gorkij irodalmi műveiben. Bátor, erős emberekre volt ekkor szükség, akik keresik az igazságot, szomjúhozzák a harcot és gyűlölnék mindenféle rabságot és elnyomást. A költemény sólyomjában — mint látni fogjuk — éppen az ilyen emberek, harcosok tulajdonságai nyilvánultak meg.

Az író nem mondhatta el gondolatait nyíltan a cenzura miatt. Éppen azért, mivel az akkori rendőrruralom gúzsba kötött minden szabadságot, Gorkij szívesen használja fel a keretes szerkesztés lehetőségeit, amelyet egyébként is nagyon kedvelt. Talán nem lesz érdektelen, ha kissé közelebbről megismerkedünk a szerkesztésnek ezzel a fájával.

Hol találkozunk először e szerkesztési móddal és mi indokolja?

A keretes elbeszélés elsősorban Keleten dívott. India volt az őshazája, virágkorát a középkorban élte, de megtalálhatjuk a modern irodalmakban is. (Pancsatantra, Ezeregy éjszaka, Boccaccio Decameronja stb.)

A keretes szerkesztésnél két elemet különböztetünk meg:

a) a keretet és

b) a voltaképpeni mondanivalót. Majd minden műfajnál előfordulhat. Elbeszélésnél, mesénél, sőt lírai költeménynél is. Hosszabb lélegzetű műveknél persze ez a keret sokszor maga is egy önálló kezdő és befejező elbeszélés, mese vagy vers. Rövidebb daraboknál azonban mindössze pár sornyi vagy egy-két szakasznyi.

Az ember természeténél fogva szereti azt, ami kerek, befejezett. A befejezettség, — különösen művészi síkon, belső lelki kielégüléssel jár. Az Ének a sólyomról egy természeti leírással kezdődik, a tenger nyugalma árad felénk az elején, és a végén ugyancsak a tengernél kötünk ki, a közben lefolyt drámai esemény izgalmát, a sólyom halálát a tenger megbékítő légysága enyhíti. A keret tehát mintegy rámába foglalta az elbeszélést, a kiindulópontját viszonttaláljuk a végén, vagyis a vég odatér vissza, ahonnan kiindult a kezdet. A keret pályája tehát legjobban egy körhöz hasonlítható, és nem is véletlen az, hogy a körvonalat érezzük a legteljesebbnek, mert egy teljes egészet, befejezettséget, zártságot tartalmaz. Ez a magyarázata annak, hogy a körvonalnak a misztikában is fontos jelentősége van.

Petőfi is gyakran használja, még lírai költeményeiben is a keretet. „Az alföld” című költeményében pl. az első két versszakban érzelmileg viszonyul a tájhoz, csak azután kezd leírásába. A leírás után a záró versszakban megint ennek az érzelmi viszonyulásnak a hangját üti meg. („Szép vagy, Alföld, legalább nekem szép!..”) Így maga a leírás szinte berámázódott a hangulatkeltő kezdő és végződő szakaszok közé.

Gorkij részére a keret kiválóan alkalmas arra, hogy azt forradalmi tartalommal töltsen. A forradalmi tartalom kidomborításához igénybe vesz még egy másik művészi eszközt is: az ellentétes képek használatát. Az ellentétek ereje végigvonul az egész költeményen. Amint láttuk már az előbbi órán, az elbeszélés kerete két ellentétes világot rejt magában. Az egyik világot *Ragim*, az öreg krimi pásztor, a másikat az író, Gorkij világa képviseli. Emlékezzünk csak vissza, amint ott ülnek: író és pásztor a tenger partján, a kaukázusi hegyek fenséges sziluett-

jeinek a háttérében, Ragim beszélgetni kezd az egyik hullámmal. Mire mutat ez? Arra, hogy a primitív ember még teljesen egynek érezte magát a természettel, nem szakadt el tőle. Ragim olyan mély kapcsolatban van a természettel, hogy szinte testvérének érzi, ezért szólíthatja meg a hullámot is. Társadalmunk kezdetén az ember még nem különült el a természettől, a népek őszemlélete az animizmus volt, ami azt jelentette, hogy mindennek, amit az ember lát, van lelke. A primitív embernek ez a hite határozta meg a környezetével szemben tanúsított magatartását. Az ő szemében az állat, a fű, fa, kő, nap, hold és csillagok, légköri tűnemények stb., sőt még az egyes tárgyak is, emberileg érző lényt jelentenek, amelyeknek az érzésére és akaratára éppúgy lehet hatni, mint az emberére. A magyar irodalom ezt is számos példával illusztrálja. A „Szent Katalin-legendá”-ban olvashatjuk:

„Nagy az Isten örök állat,
Mert romlást ő sohse láthat.”

Nyilván az „állat”-nak itt nem a mai értelme szerepel, mert minden, ami élettel volt telítve, a primitív ember szemében: „állat” volt. Heltai Gáspár is négy „lelkes állat”-ról beszél: a tűzről, vízről, földről és levegőről. Említsük meg még azt is, hogy a latin „*anima*” és *animal* szó azonos gyöke szintén ezt a szemléletet igazolja.

Ezért természetes, hogy az öreg pásztor, aki még a természettel szorosan, összefonódottan él, megszólítja a hullámot, szinte beszédbe elegyedik vele.

Gorkij, az író, bár ő képviseli a másik világot, nem is tartja sem nevetségesnek, sem különösnek, hogy az öreg pásztor beszélgetni kezd a hullámmal. Ő maga azonban már egészen más viszonyban van a természettel. Nézzük csak meg néhány természeti képét. (L. az elb. első 10 sorát oroszul. Vagy egy másik helyen, a 63—69. sorban.) Folytathatók ezeket a gyönyörű leírásokat. Lényegében azonban mind csak egyet mond, azt, hogy Gorkij, vagy talán helyesebben szólva, a kultúrember csak gyönyörködik a természetben, eleven kapcsolata már nincs vele, míg a primitív ember benne él a természetben. Így rajzolódik elénk a keretben két világ: a primitív vagy naív és a kultúrember két külön világa.

II.

A primitív embernek — mint láttuk — az öreg krimi pásztor: Ragim a megtestesítője, aki a tenger partján fekszik a homokban, mint Gorkijnak annyi sok hőse. A folyó és a tenger: Gorkij két szerelme. A partak csobogásával, a tenger zúgásával számtalan mesét mond neki. Nem fárad ki leírásukban, elbűvölőnek mutatja a vizeket és azt tartja, hogy bátorságra és függetlenségre ösztönzik az embereket. Korai elbeszéléseinek legtöbb hőse a víz mentén él teljes összefonódottságban a természettel. Ragim részére is élő világot jelent a tenger, és természetesnek érzi, hogy megszólítja az egyik hullámot, mely játékosan a fejére gurul. Ebben a környezetben viszont, ahol ember és hullám beszél-

getnek, nem lehet csodálkozni azon, hogy az állatok is tudnak beszélgetni egymással. Mikor az író arra kéri az öreg pásztort, hogy meséljen neki, Ragim egy dalnak az elbeszélésébe kezd, amelyben a sikló és a sólyom beszélgetnek egymással, és ami az elmondottakból kifolyólag az ő számára egészen természetes.

A primitív népeknél se szeri, se száma az állatmeséknek, ami szoros összefüggésben van az ősi, népi hiedelem-világgal. Eredetében tehát animisztikus. Csak a fejlődés későbbi fokán alakultak ki az olyan apró állatmesék, melyek tanító, oktató célzattal szerepeltetik az állatokat. (Aesopus, Phaedrus, La Fontaine, Krilov.) Ismeretes, hogy az ilyen mesék elején vagy végén ott van mindig az erkölcsi célzatú tanulság. Az *Ének a sólyomról* is egy ilyen tanító célzatú állatmese, csak nem oly racionális, mint ahogy azt megszoktuk, s éppen ezért költőisége — már nyelvénél fogva is: rimtelen, kétlábú jambusokból, erősen ritmikus — sokkal erőteljesebb.

III.

Mármost rátérve a szóbanforgó mű részletesebb elemzésére, két kérdés vetődik fel előttünk:

a) Mit üzen nekünk Gorkij a sikló és a sólyom példázatában?

Vajon véletlen-e, hogy Gorkij éppen a siklót és a sólymot teszi meg elbeszéléseinek hőseivé?

Hogy ezekre a kérdésekre megfelelhesünk, nézzük meg, hogy lényegüket tekintve, milyen asszociációkat idéz fel bennünk általában a két állat.

A *sikló*: csúszik-mászik, szorult helyzetében kisiklik a kezünk közül, tapintása puha (ehhez már a puhány képzele is társul), rejtőzködő, lapul, biztonságot kereső (hiszen minden neszre eliramlik rejtekébe.)

A *sólyom*: ahogy az oroszánt az állatok királyának mondjuk, már ezzel is kifejezve érzelmi asszociációnkat, a sólyom, a sas valahogy ennek megfelelően a madarak királyának tetszik, és nem utolsósorban annyiban is hasonlítható a királyhoz, hogy ragadozó, vérszomjas természetű: úgy érezzük, hogy a folytonos kockázatok hőse, hiszen utána ered a legbizonytalanabb elembe: a levegőben áldozatának. És maga az is imponáló, hogy „magasröptű”, a titokzatos magasságokba tart mindig: az égbe, az ég felé tör, az ismeretlenbe, a veszélyesbe, az ember számára járhatatlanba.

Némely görög filozófus hite szerint az állatok híven visszatükrözik az embereket, és így embertársunkban hol egy oroszánt, hol egy nyulat, hol egy rókát stb. ismerhetünk fel. Addig mentek, hogy az embernek nemcsak jellemében vélték felfedezni ezeket az állati vonásokat, hanem egyenesen az emberi archból látták ki egy róka, oroszán vagy nyúl arcának vonásait. (Hogy mennyire nem csupán a képzelet játékaik ezek a gondolatok, megmutatkozik abban is, hogy van pszichológiai irányzat, amely az embernek fizikai alkatából próbálja meghatározni a pszichikai sajátosságait.) Ha mármost a gondolkodók is észrevették ezt a fantasz-

tikusnak látszó hasonlatosságot állati és emberi jellemek között, akkor nem csodálkozhatunk rajta, hogy észrevették folyton-folyvást a költők is, akik épp költő-voltuk miatt, tehát szinte hivatásból állandóan olyan kapcsolatokat fedeznek fel távolálló dolgok között, amiket általában nem is sejtünk. Könnyen érthető tehát, hogy Gorkij kóborlásai folyamán bizony gyakran találhatott oly fajta emberekre, akikben hol a siklónak, hol a sólyomnak a természetét vélte felfedezni.

Aligha találhatott Gorkij alkalmasabb állatot, mint a siklót, a polgárság ábrázolására, mert hiszen a polgárság már az ő idejében, pályája elején is eléggé kimutatta jellemvonásait. Lapulása, biztonságvágya, a kockázattól való irtózása, általában: összkomfortjának folytonos féltése, a kiült fotelek kényelme — mindezek együttesen könnyen felkelthették Gorkijban a sikló képzetét (nem is szólva arról, hogy a polgár is óvatosan kisiklik mindig, ha ki kell állni valamiért).

De Gorkij előtt nemcsak a polgárság jellemvonásai tárultak fel a maguk meztelenségében, mert akkor már a kezdődő forradalmi munkásmozgalmak is kitermelték a maguk elszánt proletárhóseit. Gorkij láthatta már a sólymokat is, és ezeknek minden esetleges fogyatkozásaik ellenére is a siklókkal, a polgársággal szemben utólérhetetlen fölényük volt. Tudniillik merték az ügyre az egész életüket rátenni; és éppen ez az, amire a tipikus polgár mindenkor képtelen. Rátették az életüket és persze el is vesztették sokszor. Szembeszálltak a lehetetlennel is, bátorságuk, elszántságuk határtalan volt, mert a marxizmus forradalmi elmélettel fegyverezte fel a proletáriátust. És miközben a polgárság és a kifejlődött proletáriátus ellentéte egyre inkább elmélyült, ennek az elméletnek a fénye világította meg az ő útjaikat. A sólymok megindították feltartóztatlan harcukat a dolgozók felszabadításáért, a liberális polgárság, a siklók társadalma pedig ugyanakkor elhájásodott és a kialakuló tőkésosztály kegyeit lesve, egy helyben topogott, csúszott-mászott, mint a sikló.

A sikló tehát nem értheti meg soha a sólymot, mert a sikló filozófiája az óvatosság, az elővigyázatosság. Ő nem tud repülni, a magasba szállni, csak kúszni tud, csak ahhoz ért, hogy a napon sütkérezzék, és ha kell, másokat küldjön a halálba: „Húzódj a mélység szélére és dobd el magad, barátom!” — ime ez az a gondolat, amely nagyon is jól szimbolizálja a korhadó polgári társadalmat, a reakciós kispolgárság rétegeit. Ezek a tulajdonságok értetik meg velünk, hogy a polgárság képtelen a forradalomra és ha meg is próbál nekilendülni, úgy jár, mint a sikló, amely nevetséges bukfencsel hullott vissza a földre.

Ezzel szemben a munkásosztálynak nem is lehet más választása, mint a harc, a forradalom, és még a lehetetlent is meg kell próbálnia, ha segíteni akar magán. A felfelé ívelő, a merészen szárnyaló sólyom az öntudatra ébredt munkásosztály, amely tudja, hogy harca, még ha átmenetileg el is bukik, akkor sem lesz nevetséges soha, mert minden csepp kiontott vérből a szabadság fénylő szikrái lobbannak fel, és ezeket a szikrákat többé semmiféle erő nem olthatja el.

IV.

Gorkij költeményét tárgyalva, önkéntelenül is eszünkbe jut Petőfi két verse:

A KUTYÁK DALA

*Süvölt a zivatar,
A felhős ég alatt
A tél iker fia,
Eső és hó szakad.*

*Mi gondunk rá? Mienk
A konyha szöglete,
Kegyelmes jó urunk
Helyezettett ide.*

*S gondunk ételre sincs,
Ha gazdánk jóllakék,
Marad még asztalán
S mienk a maradék.*

*Az ostor, az igaz,
Hogy pattog némelykor,
És pattogása fáj,
— No de: ebecsont beforr.*

*S harag multán urunk
Ismét magához int,
S mi nyaljuk boldogan
Kegyelmes lábait.*

(1847)

A FARKASOK DALA

*Süvölt a zivatar
A felhős ég alatt,
A tél iker fia,
Eső és hó szakad.*

*Kietlen pusztaság
Ez, a melyben lakunk;
Nincs egy bokor se, hol
Meghúzhatnók magunk.*

*Itt kívül a hideg
Az éhség ott belül,
E kettős üldözőnk
Kínozt kegyetlenül;*

*S amott a harmadik:
A töltött fegyverek.
A fehér hóra le
Piros vérünk csepeg.*

*Fázunk és éhezünk
S átlöve oldalunk,
Részünk minden nyomor,
De szabadok vagyunk.*

(1848)

Kell-e kommentár ehhez a két vershez?

A szabad lelkek mindenütt többrebecsülik a szabadságot még akkor is, ha annak halál az ára, mint a csúszást-mászást. A kaukázusi-bércek sólyma és siklója a mi Petőfinknél az Alföld tájaihoz hasonul, és a sólyomból farkas, a kigyóból kutya lesz. A kutyák álmos dalára farkasok dala válaszol, szinte odaordítja ennek az elsatnyult, korcs ivadéknak a meg nem rontott ősök dalát: ti kis piszkos kutyái a birtokos nemesség udvarházainak, csak dörzsölődjete talpat nyalva gazdáitok lábához, tiétek a maradék és a morzsa az asztalokról, de a tiétek a nagykegyelmű urak keserves hangulatának ostora is. Csak hajtsátok le fejeteket, csak viseljétek el az ostort, nekünk nem kell belőle. Mi vállalni tudjuk azt, hogy a polgári otthonok kemencéi mellől a forradalom kietlen pusztaságába vonulunk, túrunk éhséget és hideget, és szembenézünk a töltött fegyverekkel és piros vérünk hullásával, de felfedeztük magunkban az elnyomott és gúzsba kötött ősi erőket: ismét szabadok vagyunk.

Petőfi ebben a szembeállításban érzékelteti a 48-as évek magyar

társadalmi rajzát, ahol a forradalmat csináló polgársággal szemben a kurtanemesség és az úgynevezett intelligencia még mindig „gutgesinnt”, és a nemesség asztaláról lehullott morzsákért vállalja az ostort is. Ezzel szemben — *akkor* — a polgár a puszták népe és a holnap hőse, nem tartozik sehova, mert most született, új rend, friss és életerős, tudja mit akar, ismeri a tét nagyságát, de szereti az életét, ahhoz hogy élni tudjon, szabad levegőre van szüksége, kitárja szárnyait, repülni akar, mert a forrongó Európa polgárai hívják találkozóra, az új kor kereskedelmének, vasútjainak, hajózásának, nemzeti kapcsolatainak hőse ő: Gorkij sólyommadara, aki magasabbra akar törni minden bérceknél, túl akarja szárnyalni még a sólymot is, mert ahogyan Petőfi mondotta: világszabadságra tör és nem törődik semmiféle kockázattal, mert Gorkij sólymával együtt vallja, hogy:

Bátor bátorság — a földi létben nincs bölcsesség
más! Oh, büszke sólyom! Harcban legyőzve, omlott ki
véred... De eljön egy nap — s a vércseppjeidből hő
szikra lobban az élet éjén s merész szívekben fény
és szabadság után botor vágy gyullad ki tőle!

Ne bánd haláloed... Te példaképpen fogsz a merészek s
erősszívűek dalában élni, fény és szabadság nagy
úttörője!

Dicsérje zengő dalunk a bátrak szent balgaságát!

(Gáspár Endre fordítása)

De amint La Fontaine (*Le loup et le chien*) és Petőfi kutyái sohasem tudják megérteni, hogy miért hoznak a farkasok oly nagy áldozatot szabadságukért, mikor a rabság kényelmesebb és veszélytelenebb életmódot biztosíthatna számukra, ugyanúgy — mint már említettük — a csúszó-mászó sikló sem értheti meg soha a levegő vándorát, a szabadságot mindennél többre becsülő sólymot. A tőkések sem fogják soha megérteni a munkásosztályt, a harc tehát elkerülhetetlen. És ezt a harcot vállalni kell. Vállalni kell azért, mert ha el is bukik egy-egy forradalmár, de a forradalmat többé megállítani nem lehet.

V.

A sólyom a tengerbe zuhant. A sikló bukásában komikus, a sólyom pedig zuhanásában is drámai, felemelő. Nemcsak minket emel fel — ez már talán másodrendű kérdés, — hanem a természet egészére nézve is felemelő a bukása. A természetnek ezt az emelkedett hangulatát fejezi ki az a már idézett pár sornyi ritmikusan erősen tagolt mondat, amit himnuszként zengnek a bércek és a vizek, amikor a holt sólymot elnyeli a tenger árja.

Temetési ének helyett himnuszt zeng hát a természet: az erő himnuszat. Hiszen ugyanaz az erő vitte a sólymot a magasságok felé, mely erő a természet egészében benne feszül. E természet himnusza mintegy jóváhagyása a sólyom életformájának. Benne van ebben a jóvá-

hagyásban az is, hogy a természettel összhangban — hiszen a természet nem egyéb, mint folyton előrelendülő erő: dinamizmus — csak akkor lehetünk, ha folyton-folyvást minden kockázatot vállalva a magasra törekszünk. Tehát a természet egésze mintegy a sólymot igazolja. Nem az ember, hanem a vizek, a hegyek siratják a sólymot, és éppen ebben rejlik a poézise ennek a kis himnusznak. Mint ahogy Reviczky „Pán halála” című költeményében a sirató tengertől, hegytől és bokortól, és fűtől tudjuk meg, hogy mit jelentett az Ókor pusztulása. Több hitelt érdemlő innen megtudni, mint a költő szájáról.

VI.

Gorkijnak ez a remekbe faragott költői műve gazdag élettapasztalatot általánosít akkor, amikor rámutat az emberek két típusára: a siklókra, a nyárspolgárookra, akiknek a nyugalom, a megalkuvás, a jóllakottság minden áron az életideáljuk, és a sólymokra, vagyis a harcos emberekre, a szovjet emberek harcos elődeire, akiknek életideáljuk a cselekvő és a harcos élet. És mivel Gorkij sohasem tekintette az irodalmat öncélnak, hanem harcnak, amelynek feladata az életünk megszépítése, kiérezzük soraiból állásfoglalását: a siklók megvetését és a sólymok dicsőítését.

Morozov szovjet tábornok beszéli el egyik harcosáról, aki a Nagy Honvédő Háború idején többször indult rohamra a fasiszták ellen és mindannyiszor rendkívüli hősiességet és szokatlan bátorságot tanúsított, hogy bajtársai a következőket figyelték meg nála:

Minden harc előtt elővett egy papírdarabot, amelyet a mellén őrzött. Halála után társai megállapították, hogy a medáljonra az Ének a sólyomról volt ráírva.

Hasonlóan érdekes esetről tudósít bennünket Fagyejev is az Ifjú Gárda című regényében. A regény egyik hőse: Szergej Tyulenyin, akit halálra ítélték a fasiszták, halála előtt Gorkij énekének a szavait idézi fel emlékezetében! „Puszkaj ti umer! No v pesznye szmelih i szilnih duhom vszegda ti bugyes zsim primierom, prizivom gordim k szvobogye, k szvetu!”

Ezek a tények azt igazolják, hogy túl az elbeszélés művészi értékein, annak nevelő és szervező ereje is óriási: eleven hatóerő még ma is a szovjet ifjúság életében.

Gorkij éneke harcra buzdított megjelenése idején, és harcra buzdít ma is. Jelentősége irodalomtörténetileg abból áll, hogy előkészítette a lelkeket a forradalomra. Mert igaz ugyan, hogy a munkások hatalmas tömegakciói, a rendőrséggel való összetűzések, a sztrájkok csak a 900-as évek elején kezdődtek el, de a tömegek hangulata már jóval előbb érlelődött, és Gorkij azt fejezte ki, ezt tudatosította, hogy az elkövetkezendő forradalomnak milyen emberekre lesz szüksége. Olyanokra, akiket megbabonáz az ég magassága („caelique cupidine tractus”), Icarusokra, akik a végtelennel akarnak ölelkezni, egyszóval: olyanokra, akik a szabadságért minden áldozatra készek, és akik szét tudják majd verni azokat a bilincseket, amelyeket a cári Oroszország, a „népek börtöne” rakott az orosz dolgozókra.